

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 81'373.21:82-1

Ю. І. Браїлко

ТОПОНІМ *СИБІР* В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАХРОНІЇ

У статті зроблено спробу визначити діахронічну реалізацію прагматичного потенціалу топоніма *Сибір* в українському поетичному дискурсі від початку XIX століття до сьогодні. Проведене дослідження засвідчило, що топонім *Сибір* функціонує в українській поезії як прецедентний культурний знак із широким набором негативно-оцінних сем з домінантою 'неволя' ('тюрма', 'каторга', 'заслання', 'мука', 'смерть' тощо). Він має настільки сильне пейоративне забарвлення, що фактично не потребує увиразнення традиційними тропейними та іншими засобами. У поетичному дискурсі XX століття зафіксовані, проте, численні приклади плюралізації хороніма *Сибір* з метою перетворення його на багатозначний символ.

Ключові слова: онім, топонім, хоронім, семантика, прагматика, поетичний дискурс, Сибір.

Brailko Yu. I. *Siberia* Toponym in Ukrainian Poetry through the Prospective of Diachrony.

The analysis of literary onyms through the prospective of diachrony opens up new scientific aspects since it not only enables the establishment of text-creating, stylistic functions of proper names, but allows to grasp the depth of their semantic-pragmatic evolution in artistic discourse. The diachronic attempt is made to determine the realization of the pragmatic potential of the *Siberia* toponym in Ukrainian poetry from the beginning of the nineteenth century to the present day (the operation of the *Siberia* lexeme has not been documented in the ancient author's and folk poetry). Thus a broad factual material is involved in the analysis.

The research shows that *Siberia* toponym functions in Ukrainian poetry as a precedent cultural sign with a wide range of negative-evaluative connotative semas with the dominant 'captivity' ('prison', 'hard labor on exile', 'exile', 'torment', 'death', etc.). It contains extensive encyclopedic information about the historic situations known to the native Ukrainian speakers, which relates to the facts of exile to *Siberia*, the presence of various leaders and entire human communities in the exile.

The greatest functional activity of the proper name *Siberia* is expressed in the poetry of Ivan Bahrianyi (27 uses), Yar Slavutych (17 uses), Taras Shevchenko (15 uses) and Vasyl Stus (13 uses), which gives grounds for expressing an argumentated statement about its remarkable significance for these writers.

The analyzed toponym has strong pejorative connotation, it actually does not require the expression of traditional tropical and other means. We fix, however, numerous examples of pluralization of *Siberia* horonym in poetic discourse of the twentieth century in order to transform it into a multi-valued symbol.

Key words: onym, toponym, horonym, semantics, pragmatics, poetic discourse, *Siberia*.

Вітчизняна літературна ономастика перебуває на етапі активного розвитку. Але, незважаючи на значну теоретичну базу, їй бракує діахронічних досліджень, тоді як саме такий аспект тривалий час був пріоритетним

у загальнономастичних роботах. Аналіз літературних пропріативів крізь призму діячності відкриває нові наукові перспективи, оскільки не лише вможливує встановлення текстотвірних, стилістичних функцій власних назв, а й дозволяє осягнути глибини їхньої семантико-прагматичної еволюції.

Обравши предметом спостережень топонім *Сибір*, ми спробували визначити його генезу та реалізацію прагматичного потенціалу в українському поетичному дискурсі. Це й стало метою нашої розвідки.

Семантико-стилістичні й інші функції власної назви *Сибір* у поетичних творах різних авторів побіжно описані Г. Аркушиним, А. Лупол, Т. Можаровою, Л. Пустовіт, О. Тараненком, М. Торчинським, О. Шумейко тощо. У пропонованому дослідженні для вироблення цілісного бачення прагматичної динаміки топоніма залучено до аналізу широкий фактологічний матеріал, який репрезентує національний художній дискурс від початку ХІХ століття до сьогодні (функціонування лексеми *Сибір* у давній авторській та народній поезії не зафіксоване).

Результати спостережень свідчать, що географічна семантика хороніма *Сибір* («частина азійської території Росії, від Уралу – на Зх. до гірських пасм тихоокеанського узбережжя – на Сх., і від Пн. Льодовитого океану – на Пн. до кордонів Казахстану і Монголії – на Пд.» [2, с. 669]) не є пріоритетною для української поезії. Натомість вагомий його конотативний потенціал. Уже перше зафіксоване в аналізованому матеріалі вживання назви *Сибір* (у поемі «Енеїда» І. Котляревського) виявляє актуалізацію фонового значення ‘місце відбування покарання за злочин’: *Суддя там признавався сміло, / Що з гудзиками за мундир / Таке переоначив діло, / Що, може б, навістив Сибір.*

Т. Шевченко, реалізуючи в поетичних текстах такий же семантичний компонент топоніма (*І каже: «Я зробив, / Я генерала отруїв, / А ви не знаєте нічого!» / <...> / І поволік Петрусь кайдани / Аж у Сибір...; Ганюся на Сибір пішла. / До панича, бачиш, ходила, / Поки дитину привела / Та у криниці й затопила; А один, / Щонаймолодший, озирнувшись, / Та вилами пана / І просадив, мов ту жабу. / <...> / Той самий єдиний / Її месник безталанний – / Несе з України / Аж у Сибір ланцюг-пуга...; А я пішов у гайдамаки / Та на Сибірі опинивсь*), удається й до інших інтерпретацій. Зокрема, фіксуємо трансформацію значення оніма в напрямі часткової антонімії: ‘місце відбування покарання за злочин’ → ‘місце [відбування] покарання’ (*Що розлили з річку крові / Та в Сибір загнали / Свою шляхту, то вже й годі, / Уже й запишались*) → ‘місце [відбування] покарання невинних’ (*Така, як ти, колись ліля / На Йордані процвіла / І воплотила, пронесла / Святеє слово над землею. / Якби-то й ти, Дністровий цвіте... / Ні, ні! Крий Боже! Розіпнуть. / В Сибір в кайданах поведуть; А ти, Всевидищеє око! / Чи Ти дивилося звисока, / Як сотнями в кайданах гнали / В Сибір невольників святих, / Як мордовали, розпинали / І вишали?..; <...> А я полину на Сибір, / Аж за Байкал; загляну в гори, / <...>, і вас – / Споборники святої волі – / Із тьми, із смрада, із неволі / Царям і людям напоказ / На світ вас виведу надалі / Рядами довгими в кайданах...)* (пор.: *Уткиси ж під Москву, московськими руками / Правдивих земляків зсилали на Сибір <...>; Як на Сибір колись ви засилали / Правдивих земляків московськими руками, / Так і*

мене суди запакували <...> (П. Куліш); <...> здавна йшли найкращі до **Сибіру** – / Ті, що в людину зберігали віру (Яр Славутич)).

«Важливим стилістичним засобом з арсеналу езопової мови» [4, с. 192] визначає А. Мойсієнко своєрідне просторово-часове зміщення топоніма *Сибір* у Шевченковій поемі «Неофіти»: описуючи подорож матері Алкіда за сином-вигнанцем у Скіфію (відділену провінцію Римської імперії), «поет мовби припускається обмовки: “*Идеш шукать його в Сибір Чи тее ... в Скіфію*”. <...> “Досвід” Сибіру, що постає з вертикального контексту (суворий край заслання, каторги – вже не в Римській, а Російській імперії) стає визначальним у аперцепційній системі перенесення подієвості на сучасний постовий ґрунт» [там само]. Зауважимо, що екстраполяція подій римської історії знаходимо й у письменників II половини XX століття, які вказують Сибір місцем вигнання Овідія, узагальнюючи в образі давньоримського поета закатованих у російському краю українських митців слова: *Так-таки – Сибір!.. / Щоб не ті сержанти, догадатись, / Що Овідію тут, ніхто б не міг. / <...> / Як і в багатьох, на формулярі / Темно-синім по діагоналі: / «ОВІДІЙ НАЗОН – ШПІОН»* (М. Самійленко); *Хто може знищити закон метаморфоз? / Десь там на півночі, у глибині Сибіру, / Овідію вийде знов босоніж на мороз. / Його зашлють туди за Україну й віру, / І він своє життя за волю дасть в офіру, / І ще за те, щоб цвів над ним одеський боз* (Д. Павличко).

Для Тараса Шевченка значущою стає і просторова семантика хороніма *Сибір*, зокрема розмір території, означений прикметником *неісходима*. Проте позитивне забарвлення семи ‘велика’ відразу обертає на негативне подальший контекст, який знову актуалізує значення ‘місце покарання/ув’язнення’ (узагалі, за спостереженнями А. Мойсієнка, у поезії Шевченка «безкраїсть <...> чужинської землі асоціюється насамперед з неволею» [4, с. 169]): *У нас же й світа, як на те – / Одна Сибір неісходима, / А тюрм! а люду!.. Що й лічить! Схожий прийом також застосовують І. Франко (*На полях незмірих Сибірі / Всемогуча панує зима, / <...> / безконечна, заклата дорога, / по снігах в ланцюгах якомога / нею тисячі люда спішать*), Ю. Клен (*Очами ще не міряний Сибір / Тепер я криком радісно вітаю. / Усіх, хто йшов шляхами ясных зір, / В дрімуче лоно радо він приймає: / Тут нації краса і гордий квіт / З уламків корабельних творить міт*) та В. Стус (*О краю мій, великий, як Сибір, / хай шир твоя не для Сибіру <...>*).*

Замислений же Шевченком як сатиричний образ «*Сибірі неісходимої*» «з її каторгою та великою кількістю тюрем» – основними знаками «Російської поліцейської держави, що тримала в страху не тільки власних громадян, а й кидала важку погрозили тінь на всю Європу» [3, с. 122], зберігши географічну «якірну» семантику, виріс до символу неволі, величезної в’язниці, що спочатку влучно характеризував царську, а згодом – і радянську репресивну політику. Уходження цього символу в узуальний простір засвідчують його прямі ремінісценції й цитування в різностильовому дискурсі, як-от художньому (прозовому: <...> *послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу. («Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму».*) (Гр. Тютюнник); поетичному: *В снігах неісходимих*

Сибіру, / Де темні бори лише мрілись, / В тайзі, на етапнім привалі, / Вони несподівано стрілись (М. Старицький); *А брат мою державну корогву / Під ноги кину і спалив очима. / Катівня і Сибір неісходима / Мені судилась за любов живу* (Д. Павличко), публіцистичному (*Бориса Корженевського, брата Ольжиного, який теж переїхав на Подніпров'я і був директором школи в Кременчуці, червона мітла загаяє в «Сибір несходиму». Навіки... (Г. Дениско); Найпевніше, він репатріювався і, як майже всі репатріанти, склав свої кістки десь у Сибіру неісходимому* (Ю. Шевельов)), навіть науковому (*Юрій Клен подає Україну, її долю в просторі й часі. Простір цей широкий: це й українські міста (Київ, Кіровоград, Кременчук, Полтава), це й «Сибір несходима» з її ріками, поселеннями, копальнями — весь Архіпелаг Гулаг (Волхов, Печора, Лена, Камчатка, Соловки, Коліма, Біле море, Лухтонга, Кандакаша, Муксольма, Анзер, Таймир, Коларгон, Хатанга, Індігірка, приїск Ортукан та ін.) (В. Русанівський)*).

Зауважимо, що найбільшого художнього узагальнення зазнає Шевченковий образ у поемі Івана Багряного «Антон Біда — герой труда», у якій Сибір «неісходимий», уживаний 5 разів, вивисується до символу страждань кількох поколінь українців: *За волю й правду, як завжди / В юдолі нелюдимій, / Проїшли діди сюди й туди / Сибір «несходимий»; Ой, затужили матері, / Що деспот несудимий... / І потягнулись трударі / В Сибір «несходимий»; І затужив малий з тих пір, / Що деспот не судимий!! / Та й міряти пішов Сибір — / Сибір «несходимий». / Затявся серцем він з тих пір, / Що деспот не судимий, / Йдучи у сталінський Сибір — / Сибір «несходимий»!; Етапи дужче загули / В юдолі нелюдимій; / І знов Антона повезли / В Сибір неісходимий.*

Загалом у поетичних творах І. Багряного зафіксовано найбільше вживань власної назви Сибір — 27, що дає ваговиті аргументи твердити про її неабияку значущість для письменника. За ознакою частотності топоніма Сибір вирізняється також поезія Яра Славутича, Тараса Шевченка й Василя Стуса, хоча за кількістю вживань (відповідно 17, 15 і 13) вона помітно поступається поезії Івана Багряного.

Водночас Т. Шевченко став першим (і одним з небагатьох) українських поетів, який знайшов у хоронімі Сибір меліоративні конотації, актуалізуючи їх семою 'прихисток' — супровідною до конкретизувально-географічного значення: *Великолітні, мов трава / В покоси стелеться, а з яру / Встає пожеж, і диму хмара / Святее сонце покрива, / І стала тьма, і од Уралу / Та до Тингиза, до Аралу / Кипіла в озерах вода, / Палають села, города, / Ридають люди, виють звірі / І за Тоболом у Сибірі / В снігах ховаються.*

Натомість у численних творах інших письменників онім Сибір інтерпретовано як місце смерті, наприклад: *Хоч ми шлемо в Сибір голу, / Де всім наділи дасть чума, / Зате в нас менше тут клопоту / І конституції нема; Повернути всіх повстанців / (Що в Сибіру вже померли) (В. Самійленко); Наші друзі по тюрмах гниють, / Наші друзі в Сибіру конають, — / Ми назад їм проложимо путь; Продавай чужинцю хату, / І вітряк, і двір... / Сам іди кудись на страту / В проклятий Сибір... (О. Олесь); Гримить Сибір скелетами борців <...>; Найшляхетніші люди / Помирали в Сибіру, / Серед чвар та облуди / Не втрачаючи віру (Яр Славутич); Землі на гріб дала йому Сибір (А. Малишко); А тих, кого в Сибір, на Коліму, / Як в прірву гнали, хто поліг костями. / Тих*

пом'янути не було кому (І. Світличний); – *Згноїли в Сибіру*, – *відповідь небіжчик*; *В Сибір летимо. Я і пару Кирил. / Летим у Сибір*. <...>. / *Смішно – що там зима.* / <...>. / *Вже трагедій нема, / коли навіть з власною смертю змирились* (В. Стус). У Д. Павличка спостерігаємо створену на основі спільної семи 'смерть' асоціативну топонімну паралель *Сибір – Україна: Під снігами Сибіру / видно сотні УПА, / Під полями **Вкраїни** – / мільйони людей, / Що від голоду спухли / й обернулися в глей*. (Тут наявна й інша (символічна) паралель – *Сибір – голод*, яка відображає найбільші страждання українців, й у вірші прямо вказано на їхнього винуватця – російську *тристалітню шлею*. Порівняймо в інших поетів: *Твоє майбутнє, на віки віків, / Ще за Петра призначене Москвою – / В Сибір на згин чи в голод головою!* (Яр Славутич); *Ми вічні жертви голоду й Сибіру, / Без імені, без долі й булави, / Розіннуті за волю і за віру, / Запобігаєм ласки у Москви* (І. Гнатюк)).

Прагматика смерті може доповнюватися, увиразнюватися біблійними алюзіями – відсиланням до міфу про Христові страждання й загибель, вербалізованого відповідними власними назвами: *І скільки загинуло в лісах Сибіру, / По тундрах, тюрмах... без кінця!..* / <...> / *Це справді хресний путь Голготи / На смерть... без сліз, без каяття* (О. Олесь); *Чом же ми, раби-пігмеї, / Кидаєм її [Україну] в зневірі, / Чом же Людський син на неї / Має вмерти на Сибірі?; Торкнутесь до морів і зір, / До надолів облудства; / Вона [вулиця Джохара Дудаєва у Львові] пройде через Сибір, / Через Голгофу людства* (Д. Павличко).

Оскільки дискурсивний підхід визначає істотними ознаками прецедентності власних назв 1) відомість усім (або принаймні більшості) членам мовної спільноти, 2) регулярну відтворюваність, повторюваність у текстах і 3) метафоричне використання без спеціального пояснення першоджерел образності (див., наприклад, [5]), то маємо всі підстави трактувати топонім *Сибір* як прецедентний культурний знак. У ньому акумульована широка енциклопедична інформація про відомі історичні ситуації, які стосуються передує фактів заслання в цей регіон, перебування на каторзі різних діячів і цілих спільнот. Така інформація і спричинила появу в слові *Сибір* набору конотативних сем із домінантою 'неволя' ('тюрма', 'каторга', 'заслання', 'мука', 'смерть' тощо). Його прецедентність експлікована конкретними (і численними) прецедентними ситуаціями, які неодноразово зазнавали й художнього осмислення. Згадаймо створену в ХІХ столітті народну історичну пісню «За Сибіром сонце сходить», де прецедентна семантика топоніма вможливило творення метафори для образного позначення повернення з каторги ватажка селянських повстанців Устима Кармалюка (*За Сибіром сонце сходить, / Хлопці, не зійайте, / Ви на мене, Кармалюка, / Всю надію майте!*), зміст якої прямо передано в подальшому контексті: *Повернувся я з Сибіру* <...>. У поемі «Кармалюк» А. Малишка подибуємо таку ремінісценцію: *Що красне сонце світить за Сибіром, / А на Вкраїну сокіл заліта*. Загалом антропонім *Кармалюк* та його варіанти неодноразово постають в українській поезії як засіб вияву «ситуативної» (пов'язаної зі значущою подією в житті соціуму й визначуваної за допомогою інших лексичних ресурсів) прецедентності хороніма *Сибір*, наприклад: *Ах, осінь, осінь, юнь багряносльоза, / Виходь сестрою в голубі поля, / Де в кайданах, прикутого до воза, / Ведуть в Сибір Устима*

Кармалю! (А. Малишко); *Виходив з бору хмарний Кармалюк.* / *В крутих бровах жажтіла засторога,* / *І панство, налягаючи на ноги.* / *Давно йому напитувало сук.* / — *Таки попавсь, злodingа.* У **Сибір!** (Б. Олійник); <...> *І рота солдатиків, гей, муштрованих,* / *Дивилася на Сибір,* на схід сонечка. / *І стер Кармалюк свою першу сльозу* <...> (І. Драч).

У поезії актуалізовані й інші «ситуативні» прецедентні значення топоніма *Сибір*, пов'язані з увагою письменників до відомих постатей та/або певних історичних подій, які обов'язково стосуються Росії. Більшість таких уживань об'єднані семантичним компонентом 'місце покарання/ув'язнення': *Я оце літала / Аж у Сибір та в одного / Декабриста вкрала / Тро[хи] жовчі* (Т. Шевченко); *А Біронів потримали / В тюрмі цілу зиму / Та й післали до Сибіру / До міста Пеліму; Царя, маму й його батька / В тюрму відіслала,* / *А Мініха до Пеліму / На Сибір послала* (С. Руданський); *І краще вже читати власний твір / в розбиті вікна тій холодній пустці,* / *з якої всіх господарів в Сибір / Чека везла в розхряпаній теплушці: / і сови з вивода, з цеглових нір, / з пеньків гукнуть не зрубаній ще грушці, / що супроводила колись така / луна і Полуботка й Павлюка* (Т. Осьмачка); *Ні, не забудь / Нам Войнаровського ніколи! / В Сибіру зчас він, одстраждав / Під плач тайги і рев негоди...* (В. Сосюра); *Здоровий глузд в Сибір не занесе. / Дурних немає! Хай на ті спокуси / Ключуть наївні Калиниці та Стуси* (І. Світличний); *Він [Джохар Дудаєв] народився у вагоні, / В тюремнім темнім ешелоні, / Що віз народ його в Сибір; Були ж вони разом у бандерівській сотні, / Разом рубали ліси на Сибірі* (Д. Павличко); *Отак взяли живцем на так — / Геть розкуркулили отак: / Забрали хату, сад і двір. / І — прямим ходом на Сибір* (І. Багряний). Василь Стус дещо приховано репрезентує прецедентну «ситуативну» інформацію топоніма *Сибір*. Залучаючи інші топоніми, відтопоніми й темпоральні контекстуальні ресурси, поет натякає читачеві на ув'язнення останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського: *Сто років, як сконала Січ. Сибір. І соловецькі келії...*

Спостерігаємо також оприявлення за допомогою антропоніма *Єрмак* прецедентної ситуації завоювання Сибіру Московією: *Сибір — то край неволі, де від крові / І сліз земля скапається внутрі, — / Напевно, й сном не снилось Єрмакові, / У що його обернуть владарі* (І. Гнатюк).

Для розгортання фонові семантики топоніма *Сибір* 'місце покарання/ув'язнення' в радіусі посилення експресивності поети II половини XIX століття застосовують прагматичний потенціал аугментативної суфіксації. Зокрема, у сатиричній поезії В. Самійленка «Ельдорадо» топонім набуває форми *Сибіряка*, і до негативного забарвлення семантики твірної основи додається відтінок саркастичності та зневажливості: *Там письменникам за працю / Сам уряд складає дяку / І з тріумфом їх провадить — / В Сибіряку, в Сибіряку*. Повторення лексеми в останньому рядковій катрена стає узагальненням сказаного в перших трьох рядках. Такий прийом застосовується й у всій поезії, унаслідок чого останні рядки катренів (відповідно, і повтор топоніма *Сибіряка*) вступають у своєрідну мовну гру між собою, вибудовуючись в оригінальний семантичний ланцюг, що творить виразний образ імперської Росії, а топонім *Сибіряка*, крім того, зазнає нових експресивних прирошень змісту, римуєчись зі словом *собака* — традиційною українською (і не лише)

зооморфною інвективою: *Держиморда, держиморда – У острозі, у острозі – Батогами, батогами – Та не вголос, та не вголос – Тільки бідних, тільки бідних – Без сорочки, без сорочки – Для багатих, для багатих – Та горілку, та горілку – Язиками, язиками – Все черкає, все черкає – В Сибіряку, в Сибіряку – Крім своєї, крім своєї – Як собаки, як собаки – Русь єдина, Русь єдина.*

Слідом за В. Самійленком таку ж форму оніма *Сибір* уживає Б. Грінченко, причому теж із сатиричною метою – для викриття псевдопатріотів: *Та се просто, скажуть, вже / Анархізм, та й годі! / А як скажуть: гине все, – / Просто в Сибіряку! / Тільки здумаю – трусюсь / Зараз з переляку.*

Поетія II половини ХХ століття засвідчує новий підхід до підвищення експресивності оніма *Сибір* – плюралізацію, що здебільшого спричинене апелятивізацію та вможливило ширші художні узагальнення. Описуючи трагічну долю українського народу, «формою множини – *сибіри* – письменники замінюють такі поняття, як *тюрма, заслання, каторга, страждання, муки, смерть...*» [1, с. 79]. Функційна активність плюралізованої форми переконує, що це, вочевидь, найоптимальніший шлях до перетворення аналізованого топоніма на багатозначний символ: *Москва не жаліла казни: / Одним – казмати й сибіри, / А другим – клейноди й чини; Московський набридвилізе зі шкери, / Щоб вигубити плем'я бунтівне, / – Кого минули розстріли й сибіри, / Тих репресивний голод – не мине (І. Гнатюк), <...> і вічно для тої віри / на палі на **сибіри** / **месіїв** офіруємо / віро найсліпша <...> (І. Калинець); А по тій траві / За діла криві / На відплату в повну міру / Півсела везуть в сибіри <...> (Б. Олійник); Коли ж віднімуть у людей і мову, / коли в **сибірах** закатурують їх, / душа Богдана в розпачі німому / нестиме неспокутуваний гріх (Л. Костенко). Примітно, що в більшості спостережених прикладів реалізація у множинній формі супроводжена встановленням контекстуальних синонімічних відносин з іншими топонімами, як-от: *Судна доля гримить. Відкриваються рани, / Давні стигми віків на робучих руках, / По сибірах, уралах іде нездоланий, / Вибухає могутній, мов красні вулкани, / Рвйний спротив когорт – у наших кістаках!* (Яр Славутич); *Ти вже не згинеш, ти двожилава, / земля, рабована віками, / і не скарать тебе душителям / **сибірами** і **соловками**; О краю мій, коли тобі проститься / крик передсмертний і важка сльоза / розстріляних, замучених, забитих / по **соловках**, **сибірах**, **магаданах**?* (В. Стус); *Хоч їх [синів України] женуть підозра й недовіра, / Вони грядуть у силі і сназі, / І їх – по **соловках** і по **сибірах**, / В колимській тундрі і глухій тайзі (М. Негода); І будуть глузи, глум, погорда – / Тобі найвища нагорода, – / І ти, на проби й гарт готов, / Крізь всі **Мордовії** й **Сибіри** / Нестимеш гордо світло віри / В свою незраджену любов (І. Світличний); *Народе Пушкіна, не їму я віри, / Що вбивцею зробився розум твій, / Що ти забув **Гулаги** і **Сибіри**, / Де в душу вив арктичний буревій <...> (Д. Павличко); *По **Соловках** та по **Сибірах** / Собі на ланці наша віра / Руду довбала з-під землі (М. Данько).****

В українському поетичному дискурсі топонім *Сибір* реалізує й семантику чужини, далекого краю, як-от: *Та недаремно, ні, пригнав його сюди / Цей біль / З далекого **Сибіру**; ... Чорні шахти чужого **Сибіру** (І. Багрянний); *І тільки як у спогадах зайшло / В краї, де в заполярній чужанині / У вічній мерзлоті ховав дружину, – / Така в очах заплакала тужбина. / Що аж сюди **Сибіром** потягло**

(Б. Олійник). Василь Стус визначає Сибір як крайню межу чужини, що підкреслює складною тавтологією *чужаниця, чужба-чужина*, і до того ж конкретизує цей хоронім ойконімами *Магадан і Ухта*, які не тільки репрезентують дуже віддалені один від одного міста, розташовані на сході й на заході цього регіону, а й увиразнюють семантику неволі, тюрми, каторги (поблизу них були радянські концтабори), холоду, смерті, акумульовану в топонімові *Сибір: Сюди ми йшли – займанщину обсісти, / козацькими кістками облягти. / Живцем, як кажуть, в землю ж не залізити – / Сибіру, Магадану чи Ухти. / Кигикнуло – і далі полетіло. / А, може, все причулося мені? / І вже болить душа, на дуб здубіла, / в цій чужаниці, чужбі-чужині!*

Але в І. Багрянного фіксуємо процес певного нівелювання «чужої» семантики аналізованого хороніма, шоправда, це стосується не стільки його аксіології, скільки локумного значення: *Серед слов'янської рівнини, / Межи Сибіром і хребтом / Карпатських гір – крутим хребтом – / Пливе під сонцем Україна: / Лице в зеніт.*

Поети ХХ століття виразно заманіфестовують у топонімові Сибір і конотативні семи 'випробування' (*І той здійснивши заповіт, / Ось я (Біда на ймення) / Проїшов Сибір і «Крим і Рим» / Із тим благословенням, / Не щез, не згинув в тім краю; Проїшла Сибір, пройшла «вогонь і воду», / І ще збираєшся пройти... <...> (І. Багрянний)) та 'холод' (*І заревло із жил моїх / Чуття жорстоке, ніби звір, / І знов мене турнуло в сніг, / Ще холодніший за Сибір... (Т. Осьмачка); Носив навік єдину віру, / Що знову казка задзвенить, / Та зимним подувом Сибіру / Життя скарало без вини (Є. Маланюк); Не один запропорений / Ухолодний Сибір (Яр Славутич); Хапаються сльози за колючі дроти: / У Сибіру морози – на Україні – хрести (Т. Мельничук); Усе, що думалось, минеться, / морози, острах і [Сибір] (В. Стус); Ідуть вчені поліглоти / в Сибір, у царство холодів – / у краї вічної мерзлоти / шукати мамута слідів (Д. Білоус)), що стають домінуючими здебільшого на тлі сем 'неволя', 'покарання', 'мука', 'смерть'.**

Проведене дослідження виявило й таку закономірність: фонові пейоративні конотації топоніма *Сибір* настільки сильні, що поети фактично не відчують потреби увиразнювати їх традиційним тропеїчним ресурсом. Лише в поодиноких випадках удаються до емоційно забарвлених епітетів (*проклятий Сибір (О. Олесь), дикий Сибір (І. Багрянний)*), іронії (*Як він хвалив Сибір! Чого ж вернись до хати / Своєї вбогої? Звичайно, вчинок цей / Усім він пояснив причиною одною: / Несила, мов, було боротись з мошкорою (М. Рильський); Пручався я ж, мов звір. / Як ворога народу, / Блаженствувать – в Сибір! (М. Данько)*) або прямих метафоричних дефінувань (*край неволі; край засуджених на муки, Страховисько, що й мертвих потряса (І. Гнатюк); мертва пустеля, семигори горя, цвинтар велій, пекельний край (В. Стус)* (зауважимо, що Стусовим попередником у поетичному тлумаченні *Сибіру* як пекла був Ю. Федькович: *Одних веде у райський край, / А других у Сибір <...>*).

Подколи також спостерігаємо створювану з метою увиразнення конотативного навантаження власних назв контекстуальну онімну взаємодію, що втілена в стилістичних фігурах 1) перелічення, зокрема акумуляції (*Месопотамія... Едем / На тихих водах Йордану... / Строкатий клин земель*

Корану... / Обличчя Індії руде... / І чорний жмут кряжів Паміру... / Рівнин слов'янських сиза шкіра... / Країна пагод... Мла Сибіру... (І. Багрянний)) й ампліфікації (<...>Прийдіть, мої брати й мої діди, / Опришки, запорожці, галайди, / Залізники, і Гонти, й Морозенки, / Українського народу окоренки, / Порубані й побиті на тріски, / Прийдіть і ви, мої Кармелюки, / З кого сатрапи царські дерли шкіру / На Соловках та в нетрощах Сибіру; / І ви прийдіть крізь всенародний страх, / Хто в сталінських загинув таборах, / Кого кати новітні й кривозорі / Скидали під крижину в Білім морі, / Хто вправ од кулі в Київській тюрмі / Чи з голоду заляк на Колимі! (Д. Павличко); Дуднить Сибір, колотяться уралу, / Гойдає гнівом прастарий Байкал – / І жахом плеще смертоносний вал, / Кого всі кривди за вождею обрали (Яр Славутич); Концтабори Печори, / і тюрми з тортурами, / І пекло холодне страшної Колими, / І каторгу Сибіру, і муки / за мурами, / І слози – усе взнали ми (І. Багрянний)); 2) антитези (На світі є співучий Лангедок, / Цвіте Шампанню Франція весела, / Де в сонці тане кожен городок / І в виноградах утопають села. / Десь є Марсель і з моря дух п'яний; / Десь є Париж, дух генія й замена; / Десь жив Додє, гарячий і ясний; / Десь полювали милі Тартарени. / Десь острів є, що осіяв Шекспір, / Де Діккенс усміхався крізь тумани, / І десь в Сибіру виє дикий звір, / І по Сахарі плинуть каравани (М. Рильський)).

Отже, дослідження українського поетичного дискурсу дає підстави висувати, що топонім *Сибір* функціює в ньому як прецедентний культурний знак із широким набором негативно-оцінних сем з домінантою 'неволя' ('тюрма', 'каторга', 'заслання', 'мука', 'смерть' тощо). Ця власна назва має настільки сильне пейоративне забарвлення, що фактично не потребує його увіраження традиційними тропеїчними та іншими засобами. У поезії ХХ століття фіксуємо, проте, численні приклади плюралізації хороніма *Сибір* з метою перетворення його на багатозначний символ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. «Всі України» і «кожна Росія» (про топоніми з узагальнюючим значенням). Культура слова. Київ, 1996. Вип. 46–47. С. 79–82. 2. Дубович І. А. Країнознавчий словник-довідник. 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 839 с. 3. Ключек Г. Шевченкове Слово: спроби наближення. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 416 с. 4. Мойсієнко А. Слово в системі Шевченкового тексту : поетика декодування : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. 255 с. 5. Нахимова Е. А. Прецедентные онимы в современной российской массовой коммуникации : теория и методика дискурсивного анализа : монографія. Екатеринбург, 2011. 313 с. URL: http://politlinguist.ru/materials/mono/Нахимова_Прецедентные_онимы-2011.pdf.

Брайло Юлія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філологічних дисциплін і методик їх викладання, Полтавський національний університет імені В. Г. Короленка, вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна.

Tel.: + 380 990808090;

E-mail: santie@ukr.net ;

<http://orcid.org/0000-0001-5203-7479>

Brailko Yuliia Ivanivna – Ph.D in Philology Associate Professor at the Department of Philological Courses and Methods of Teaching, V. H. Korolenko Poltava National Pedagogical University. Ostrohradskoho str., 2, Poltava, 36000, Ukraine.